

קדמונות

כתבי עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצאות המקרא

שנה ל"ח • חוברת ۲۰ • תשט"ה / ۵۵۵۰

העורך:	אפרים שטרן
הلال גבע	עורקי-משנה:
יצחק בית-אריה, אנה בלפריכמן,	חברי-המערכת:
יזהר הירשפולד, רוני רייך	
אורדה סיני	סגןון:
아버ם פלורוט	מתווה:

תוכן העניינים

1	דבר העורך – אפרים שטרן
2	קערות השבעה ולוחות קמייע: כיצד נפטרים מושרים ומוציאים? – שאל שקו
13	גלווי ישן-חדש בחצורו – וואין הוווכץ
15	סוסיתא אשר בדרכופוליס – חמיש עונות חפירה ראשונות – ארטורו סגיל ומיכאל איינגרג
30	חידושים החפירות בהרודין התחתית – אהוד נצר, יעקב קלמן, רחל לוריס-צ'זאצ'י
43	מעבעות מלכית ירושלים הצלבנית והתבוסה בקרני חיטין – דן בריג
45	בית הכנסת בסרנדה (אלבניה) – אהור נצר וגurvון פרטנר
54	תגבות והערות
	הערות למאמרו של ח' היומי "בית מוזך זומי וזוועה חזלאית ביזאנטית בישוב מנורה (ח' בריכו)" (קדמוניות ۴۹, עמ' ۴۹-۴۴) – משה פישר ותגבורתו של חנניה היומי
	הערות למאמרו של י' הירשפולד "עין גדי – כפר גדול של יהודים" (קדמוניות ۱۲۸, עמ' ۶۲-۸۷) – דוד עמיה ותגבורתו של יזהר הירשפולד
	הערות למאמרו של ח' היומי "ארכיאליים במאי הבית השני – חירושים בחקר האתר" (קדמוניות ۱۲۸, עמ' ۹۵-۱۰۱) – דוד עמיה ותגבורתו של חנניה היומי
57	ספרים
	המגילות במקור ההיסטורי – ביקורת על ספרו של ח' אשלי, מגילות קומראן והמודינה החשמונאית – מן מש בעיתם המלח בתקופת הבית השני – ביקורת על ספרו של י' הירשפולד, הכמה אל המדבר – זאב מל פסיפסי מית دونיטוס בציפורי – ביקורת על ספרם של ר' טלגט וו' וייס (קדם ۴۴) – רחל חכלי-וידיעות
63	הكونגרס הארכיאולוגי שלושים ואחד בישראל; ערבי עיון בירושא מית הכנסת בציפורי והשלכותיו להבנת היהדות בשלהי העת העתיקה, לרוגל צאת ספרו של זאב וייס – הלל גבע
64	לזכור נעדרים
	חנה בצענטטיין – המערבת

תמונה השער העברי: סוסותא מבט ממערב (צלום: משלוחות חפירות סוסיתא)

חוויות השער האנגלי: סרנדה; פטט כללית על אולט המגורה בסוף שנות החפירות הראשונות

למעלה: מגורת שבעת הקנים מית הכנסת בסרנדה (צלום: צלמות המכון לארכיאולוגיה של האקדמיה למדעים, אלמנת

PRINTED IN ISRAEL

כל הזכויות שמורות לחברת שחזור ארץ-ישראל ועתיקותיה ורשות העתיקות
הפקה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

חידושים בחפירות בהרודיון התחתית

אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס-צ'אצ'י
האוניברסיטה העברית בירושלים

'מכלול הרכבה' – גן גדול הנוקף עוזרות עמודים מעופנים, ממערב ומדרום ובמרכזו בירכת ענק; ואגפים שהקיפו את מכלול הגן מאותם שלושה עבריים. כאמור זה נסקור את החידושים בחקר האתר מאז שנת 1980. חידושים אלה כוללים: חיפויו כמעט מלאה של מכלול הרכבה ובית המרחץ הגדול המוצוי מדרום-מערב לה; חיפויו חלקית של מבנים מעופנים, ממערב ומדרום למכלול הרכבה וחיפויו כמעט מלאה של האזור הסמוך לבניין המונומנטלי, המציג בקנה המידה של המסלול ועל ציר הסימטריה שלו. אין לנו כל ספק כי המסלול והקשר בכדי לעורך עליו את ההלוויה של הורדוס. פוליה שנעשתה בד בבד עם הקמת אחוות הקבר, עוד בימי חייו של המלך ועל פי הנחיותיו. גם אם הקבר עצמו עדרין לא נתגלה (ואפילו אם משומש שפוך בשלמותו) נראה לנו כי אחוות הקבר הייתה מצויה באזורי שבו נמצא הבניין המונומנטלי וכי בנין זה, כמו המסלול, היה חלק בלתי נפרד ממנו. במהלך החפירות הסתבר מעתה כי לפחות פעמי אחת במהלך חייו של הורדוס – תוך כדי הקמתה של הרודיון רבתי – שינה תוכנן אחוות הקבר.

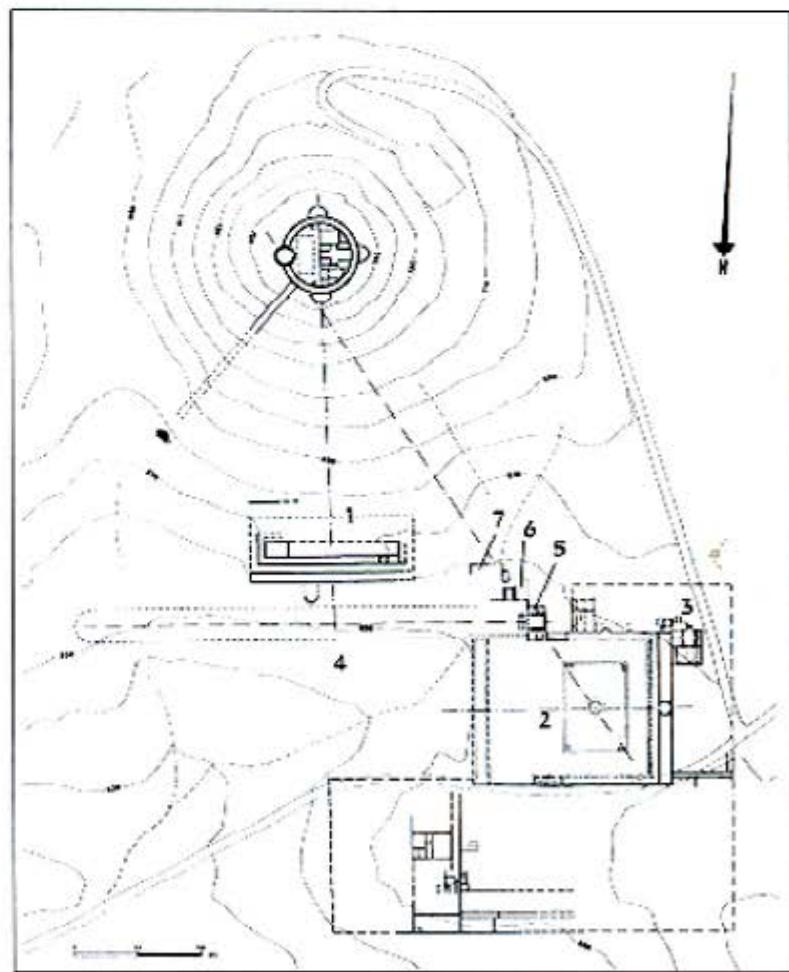
בסוף המאמר נתייחס בקצת גם לשאלת המעוררת עניין רב (ואף דעות שונות) בדבר האפשרות כי קברו של הורדוס לא היה בהרודיון התחתית אלא על גב ארמן מבער החור (הר הרודיון) או מתחתיו. בין כה וככה, لكنה המירה המונומנטלי על פיו נבנתה הרודיון רבתי – בעוד המערן מהזען לירושלים, על סף מרדבר יהודה – ולמאמץ הוב שהושקע בהקמתה ובಹולכת המים למקום, לא היו כל הצעקה אלמוני החלטת הורדוס לבנות באתר זה את מקום קברו ויירכו לשם. כאן המקום לעצין כי הרודיון רבתי אינה מהויה רק את אחד מ사이트י מפעלי הבניה של הורדוס עצמו, כי אם גם נקודות ציון באדריכלות התקופה החומרית בבלוטה.

תבניות כלילת של הורדוס

1. שרוויו הארמןוני הגדול; 2. מכלול הרכבה; 3. בית המרחץ הגדול; 4. המסלול (אתר ההלוויה?); 5. הבניין המונומנטלי; 6. מקווה טהרה; 7. שרידי מבנה כפורה אותן י' ולידו שרידי מקווה טהרה

החפירות הארכיאולוגיות לרגל הרים בהרודיון (הרודיון התחתית), שנערכו מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, התקיימו במשך מרבית השנה מאז תחילתן בשנת 1972 ועד לשנת 1987. החפירות הרחבות החלו בשנת 1990 ונמשכו עד למחצית שנת 2000. החל משנת 1984 ואילך שולבו החפירות בפרויקט תיירותי שלא הסתיים עדין, עקב האירועים באזור.

הרודיון התחתית, המשתרעת על שטח של כ-550 דונם כוללת את שרידי הארמן הגדול, המצווי על קו סימטריה משותף עם ארמן מבער ההר; את המסלול – משטח מעשה ידי אדם שאורך כ-550 מטר ורוחבו כ-50 מטר; את

בנוסף להרחבת הירע אודות הפעילות שנערכו באתר במהלך התקופה הביזנטית (שהייתה מוכרת עיר מן החפירות שערך באתר האב ר' קורבו בשנות הששים, וכן משנות עבודתנו הראשונות במקום) למדנו בעונות האחרינוות אודות פעילות שהתקיימה בהרודין התחתיית בעת המצור שצורך והרומאים על ההר הורדין בסוף ימי המרד הנדול, שעה שהורדין, מכור ומצודה היו את מוקדי ההתקנות האחרונות של היהודים לצבע הרומי.

מכלול הבריכה

אם הדמות הבסיסית של מכלול הבריכה הסתבה כבר בעונות החפירה הראשונות, הרי שעם התחלת פעולות הפיתוח באתר הלבנה החמונה והתבהרה. במסגרת הפיתוח הוחלט על שחוור חלק מעורי העמודים שהקיפו את המכלול בשלושה עברים, אם כי לא לכל גובהם. פינוי ארמת הסחף שהצטברה במרוצת השנים בתוך הבריכה גודלה, חיפוי הסטויים ושחוור חלק מעמודיהם, החזירו, במידת מה, עטרה ליושנה והעלו את מכלול הבריכה מבחינה ויזואלית אל מעל לפני השטח.

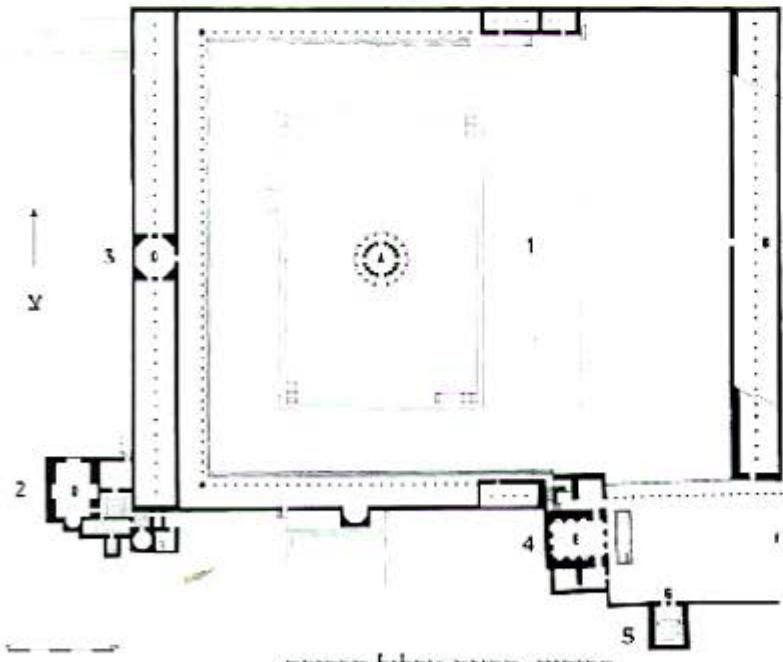
כאמור לעיל, הסטויים הקיפו את מכלול הבריכה בשלושה עברים (בעורת האות 'ח') לכל אורך צלעה המערבית ולאורך כ-1/2 מן הצלע הצפונית ומן הדרומית. טפלס הסטויים (שעמדו בהם הייסגנון יוני ועוטרו בשטוקון ובטוקון) היה גבוה מן הגן במעטה מטר, מה שאפשר למי ששחה באן ביוםיו של הורדין היה מרגע עילו אל תוך הגן, שהיה אז פורמליאי והצעיר בוציאוב נאה של הצמחייה ובשלל עצבים.

מכלול הבריכה לווה לכל רוחבו בשני מרחבים מאורכים (כל אחד כ-500 ואס' מטר בגודלו) המורחב המזרחי הרוס אמנס לחולstein אר ניתן לשחוורו בזכות קומה מוחף שהרדה בוונה. את המרחב המערבי חשפנו רק בחלקו ונתרבו ספר פרטיטים חשובים: במרכזו המרחב התקיים חור מוגן, שפנה אל הפאלין העגול שבמרכז הבריכה. בניסף ליטורי פרסקות על הקירות, עוטר החדר בפריטלים שניים בפיונות, כביסוס לעמודים שבודאי עמדו עליהם. ובקלעה הדרומית של המרחב המזרחי נחשפו כאן עדויות ליטורי פרסקו. לא ברור עדין האם תקרת שני חלקי המרבחים המוארכים (שמשני צידי המותם) נתמכה על ידי עמודים מרובי אס לאו, והאם נחלקו מרחבים אלה לחדרים ולאולמות. גם אם מצויים שרידים מן התקופה הביזנטית כמעט בכל החלק מכלול הבריכה שנחשפו, הרי אין לציין לגיביהם ממשו וזוצא דופן בתחום המכולול, להוציא פעילות אינטנסיבית של בניית קיר תמך ובמידים מעשי במורח המכולול, ושרידי גת לין ענבים שנחשפה מפני הצפונית-מזרחת של הבריכה הגROLה.

קיר התמך במילויים הנכבדים שנדרשו על מנת להקים את מכלול הבריכה. על גבי קיר המרקע זה ניצבו המרחב המשואר, שנוצר לעיל וקומה המורח שהייתה מתוחתיו. לבסוף

הרודין; למעלה: מכלול הבריכה ששוחזר בחלקו; למטה: בית המרחץ הגדול – מבט לצפון-מזרח

כל אורך קומת מרתף זו (המצטיה מתחת למפלס הגן אך מעל פני הקרקע, בעודה המורחץ) התקיימה בתקופה הביזנטית פעילות בנייה ענפה, ודומה כי נבנו כאן ולייד ויחירות מגוריים – בין אם במקבץ של יחידות אינדריוידואליות, בין אם כמערך כוכוסר כנו מגורי נזירים שהשתוויכו למסגרת אחת (רעיר נס הועלה האפשרות כי היה ראנ רית חולית לחולי צרעת) הגתlein השתרעה על שטח של כ-150 מטר

הרודין; תוכנית מכלול הבריכה

1. מכלול הבריכה;
2. בית המרחץ הגדול (לא פירוט שני השלבים);
3. חדר מתחם (חדר הכסא);
4. הבניין המונומנטלי;
5. מקואה טהרה

המבנה יושב על גבי סלע-האם ומרבית רצפותיו נחצבו אל תוך הסלע. בית המרחץ עבר שינויים מפליגים עד בימי שלטונו של הורדוס. אנו נסקור תחילת את בית המרחץ, כפי שהוא מלכתחילה, ולאחר מכן נתאר את השינויים שהלו בו במהלך השנים.

הכניסה אל בית המרחץ הייתה דרך חצר שהייתה מוקפת מכל הנראה בסטויום שלושה עברים, חצר שבורדאי שימושה כפֶלְסָטָרָה. הכניסה אל הבניין מן החוץ הייתה דרך חדר הכניסה והחלבשה (אפוריטרים) שמידותיו 6.5×7.4 מטר. החדר היה מרוצף בפסיפס לבן, שהוקף במסגרת דקח בגוון שחוור ורך קטע קטן מן הרצפה שרד באחריו. מן האפוריטרים נכנסו המתרחצים אל החדר הפוך, שהיה זהה לו בגודלו. החדר הפוך (טפידריום) היה מרוצף בפסיפס שהשתמר כמעט בשלמותו. שתי מסגורות דקות בגוון שחוור הקיפו את הרצפה, שבינוכה היה שער צבעוני, שמידותיו 1.4×1.4 מטר ובמרכזו דגם גיאומטרי הנתן בתוך מגן, שהיה מוקף בגיאוש. פינות השטיח היו מעוטרות ברימונים. קירות החדר היו מעוטרים בפרסקות בגוון יוק ואדום, אך רק מעט מזעיר מן העיטורים שרדו באחריו. מתחם החדר זה נפתחו שלושה פתחים נוספים: האחד אל החדר החם, השני אל החדר הקרים והשלישי אל חדר נספּה שייעודו אינו מוחור.

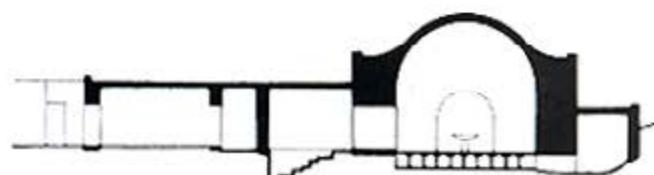
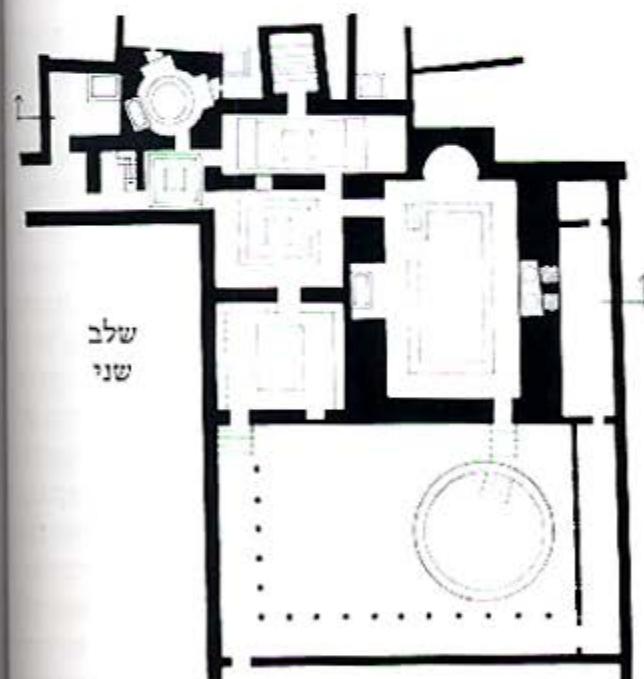

הרודיון, מבנים ביוגנטיים שהוקמו על חורבות קיר התמך הרחוב במזרחה מכלול הבריכה – מבט לצפון

מורובע והוא אופיינית למתקנים דומים מן התקופה הביזנטית.

בית המרחץ הגדול

בית המרחץ, הממוקם בפינה הדרומית-המערבית של מכלול הבריכה לא עמד בبنין בפני עצמו, אלא היה משולב ב羣ר מבנים שהקיף את המכלול שלושה עברים.

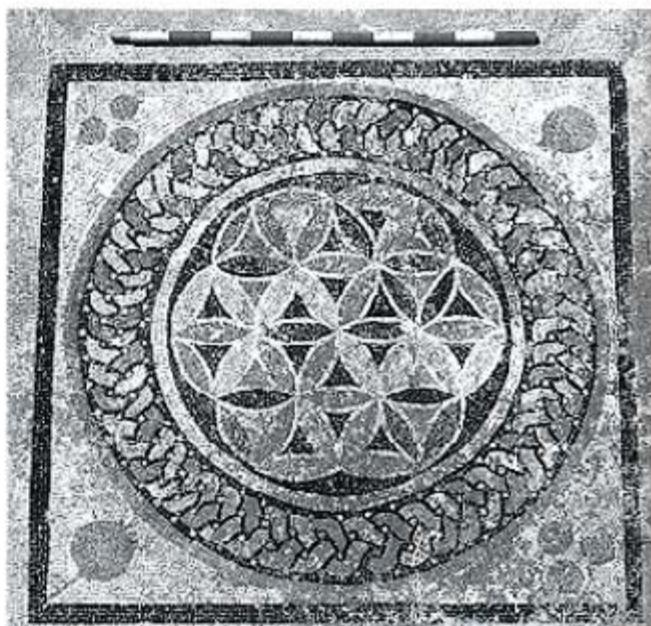
הרודיון: שני שלבי בית המרחץ הגדול – תכנונות וחתכים

הרודון: חצר בית המרחץ הגדול (הטלטערה) – מבט בלבו
למרוח (שימנו לב לבירכה העגלה שבמורכזה, שהיה מן השלב
השני)

בקיר הצפוני של החדר החם (לא ברור באם תנור זה אכן נועד ללחם את מרכזו החדר, מה שהיה מחייב את ביטול הגומחה שהייתה בתוך הקיר העפוני, או שתפקידו היה מצומצם יותר והוא נועד אך ורק לחימום אמבטייה או מיכל מים).

רצפת החדר החם הייתה מכוסה, ככל הנראה, במריצפות אבן צבעוניות בסגנון 'אופוס סקטיללה' אשר שרווד רוק בגומחה העגולה לממחזה. לאמן הנמנע כי לחדר הנרין הייתה

הרודון: ספין של פסוף צבעוני שנחשף מעל לבירכה המורוגנת
של החדר הkr (מן השלב הראשון)

החדר החם (קלוריום) היה הגדול מבין חדריו בבית המרחץ ומידותיו 13x18 מטר. החדר היה מקורה בקמרון שנשען על קירות האורך שעוביים היה 2.5 מטר. אל החדר נפתחו ארבע גומות – אחת בכל קיר – שלוש מהן מבניות בתכניתן והרביעית (בצד דרום) עגולה לממחזה. שתו של החדר (יחד עם הגומחות) הגיע לכדי 128 מ'ר. והוא החדר החם הגדול מסגו שנחשף עד כה בבתי המרחץ בסגנון הרומי שנמצא בארכזונותיו של הורדוס. (מבנה בתיה המרחץ בסגנון זה שוכרים לנו עד כה שעויום במוודתת, שווים בקיופותם, ארבע באתר ארכוניות החורף ביריחו, אחד במכוור וארכעה כאן בהרודון).

על מנת לחמם החדר בה גודל התקינו אדריכליו שני תنوירים בקיר המערבי, סמוך לפיניות החדר. את התנוריהם שותה חצר הסקה (פרופורנום) שאורכה היה כ-14 מטר ורוחבה כ-3 מטר. לחדר החם הייתה, כאמור, בבתי המרחץ בסגנון הרומי, רצפה כפולה (הייפוקאוסט) שנשענה על עמודונים, שהיו בודאי עשויים ברובם מאבן עם ראש רחב. העמודונים פנו ממקומם בשלב הבניה השני, נעשה בהם שימוש משניים) חיים קירות החדר, כמו גם קירות הגומחות, נעשה בעורת צינורות שנעודו לאויר החם שהגיע מהתנורי החיכום רך הרצפה הכתולית. מן הצינורות שדרו לאחר מכן מספר קנווים בלבד: בפינה הדרומית-מערבית של החדר ובשתיים מן הגומחות – המורחת הדרומית עם זאת נחצבו בקירות החדר גם ארכות, בדומה לחדר החם שבבית המרחץ של ארמון מבצר הורדון, אלא ששטים לא היו כל צינורות על גבי הקירות. רומה כי שני תנורי ההסקה לא הספיקו לחמום את החדר כראוי, וזמן מה לאחר הקמת בית המרחץ הותקן תנור שלישי – הפעם

הרודון: החדר החם – מבט כללי, במרכזו בירכה מתחומת
לרחצה ולשחיה (מן השלב השני) – מבט לדרום

על הרצפה הכפולה ועל סידורי החימום בקדריות הגודל ולהחליפם בבריכת רחצה ושהיה מחומרה. פולחה זו גורה אחריה הונחת שינוויים כמעט בכל חלקי בית המרחץ.

להלן נתאר את הבניין לאחר השינויים שנערכו בו: חדר הכנסה והhalbשה נותר אמן על מכוון, אך נtosפו אליו ספלים בניוים, לפחות לאורן הקירות המערבי והדרומי. לעומתו, החדר הפושר, שניצב במרכז בית המרחץ, קטן עתה במקצת: הקיר הדורמי שלו פורק ובמקומו נבנה קיר חדש (לא כל יסוד) במרחק של כמטר אחד מן הקורתם, על גבי רצפת הפסיפס של החדר. החדר זכה עתה לחידוש עיטורי הקירות ודומה כי השינוי שהל במנದיו כמעט ולא הורגש.

כפי שכבר צוין לעיל, החל שינוי יסודו במרינה החדר החם; רצפות הכנסה פורקה, כל עמודי היפוקאוסט הועלו ממוקם ובנרכבת שתחו הותקנה בריכה (לחיצה ולשחיה). בניית הבריכה חייבה העמקה אל תוך סלעים האם. אורן הבריכה היה 5.0 מטר ורוחבה 2.5 מטר. ברוחמה לכל בリכות השחיה המוכרים לנו מארמון החשמוןאים (ביריחו) ומאלו של הורדוס (ביריחו, במצודה וכן הבריכה הגדולה הסמוכה לכך, בהרודיון), הקוף את הבריכה החדרה ספל שנבנה אל תוך רופנויותיה. בסמוך אל הכנסה אל תוך החדר המחויש יוצר גומת מדרגות אל קרקע הבריכה. בנייתה עצמה, על מנת למונע בריחת מים אל תוך החדרים הסמוכים, נבנתה הגבהה מעוגלת, כ-40 ס"מ רוחבה וכך ס"מ גובהה, עוטפה בפסיפס, בהמשך לפסיפס שהיה בחדר הפושר – פרט נדריר בטכנית הפסיפס.

מסתבר כי שלושת התנוזחים שוויממו את החדר החם לא תאמו את המעריך החדש. במקום הותקנו עיטה שני תנורים (זהცיר זה) שתפשו את כל תחום הגומחה שבקר המערבי, שגבלה בחדר ההסקה. על גבי התנורים, (שרדו בשלמותם) ניתן לשחזר שני דורי נחשות גדולים שבתוכם חוממו המים. הקשר שבין הדרורים והבריכה היה באמצעות צינורות מותכת (הדרורים, שקוiron המשוער של כל אחד היה 1.2 מטר, נעלמו, אך יש ראיות מוצקות לקיומם).

הרודיון: שרידי רצפת אופוס סקטילה (מן השלב השני של בית המרחץ) שנחשתה בתוך גומחה בדרך החדר החם

מלכתחילה רצפת פסיפס, אשר הוחלפה במרוצת השנים במיצבות אבן צבעונית. תהליך כזה מוכר לנו מבית המרחץ הגדול במערה. קירות החדר היו מעוטרים בפרסקות, שנעלמו כמעט כליל, ורק שרידיהם מהם (בגון אדום) נמצאו בגומחה שבקר המורוח. נציג כי בתוך אותה גומחה נחשפו שרידי אמבטיה בנזיה ומטויה, אלא שלא ברור אם היא הייתה כאן מלכתחילה או שנטווספה במרוצת השנים. ניתן להניח כי בתוך הגומחה העגולה למחצה שבקר הרומי של החדר ניצב אגן מים (לברים). מדרום לחדר הפושר נמצא החדר הקר (פריגינדריום) שמידותיו 4.9x2.8 מטר. והוא הפרש כמעט völlig על ידי בריכת מים מדורגת. מקובל היה לחשב כי בתו המרחץ של החשמוניים ושל הורדוס שימושו ברכיבות אלו בפועל גם במקומות. על קירות החדר הקר אין עדות לעיטור.

מדרומים-מורה לחדר הפושר היה חדר שנדלו של 3.6x6.5 מטר, ושימשו איינו ידוע לנו, כפי שאין אנו יודעים למה נועד חדר זויר (2.8x1.6 מטר גודלו) שנמצא בין לחדר הראון הקר. בנייתה אל החדר הזעיר הייתה מתח בין החדרים שמננו הייתה גם הייצאה אל מחוץ לבניין. שני החדרים הללו נועדו כנראה לשימוש הבלתי, להפעלה בית המרחץ.

* * * *

שנתיים מס' מס' לאחר בנייתו של בית המרחץ נערך בו ארגון מהודר. השינויים בבניין נבעו, ככל הנראה, מאין הנוחות שהייתה מנת חלקו של כל מי שבילה ברחצה ושהיה בבריכה הגודולה (שנמצא במרכזו מכלול הבריכה) בשעות מסוימות של היום. כל מי שנכנסה ברחצה בבריכות שהיה מתחת לכיפה השמיים בירושלים או בסביבותיה (כפי שהיה נהוג בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 של המאה העשרים) מודע לכך כי בשעות אחר-הצהרים או הערב המוקדמת – אפילו בהורשי הקיץ החמים – הרחצה אינה נוחה, כתוצאה מרווחות הבריאה המונשבות באותו שעה. דומה כי על מנת להתגבר על בעיה זו החליט הורדוס לוותר

הרודיון: שרידי התנור בעורתו חומרה בירכת הרחצה והשחיה בחדר החם – מבט לדרום

הרוינו: מבט בלווי אל בית המורחץ – בלווי צפון
בחדר המוארך, בו מונחות (שלא באtron) חוליות עמודיו, נחשפה
רצפת פסיפס צבעונית ומתחנה בריכת מודרגת (שהייתה במרכזו
חדר החקר בשלב הראשון). מימין נראה החדר החם הקטן והעגול.
בקורתה הצילום ניתן לראות את החדר החקר (מן השלב השני)

בגון אודם. בסמוך למרכזו החדר המוארך (מעל למקומם
הבריכה המודרגת שבוטלה) עוצב שטיח צבעוני. כ-1.5x1.5
מטר גודלו. מרכזו של השטיח כלל רגס גיאומטרי, מעין
כוכב בגונו אדום ולבן, וסביבו עוצבה מסגרת. שבתוכה
נمشך רגס צמוישי שככל עליים ופירות. שקיית הרצפה בקטע
זה היא שהסירה את רבר קיום הבריכה המודרגת (מן
השלב הקודם) שנחשפה מתחת לה. שני קנקנים, שהשתמרו
בשלמות וنمכוו בטור המילוי שנשבר אל תוך הבריכה
המודרגת, מאפשרים לנו לתארך את השינויים שהללו בבית

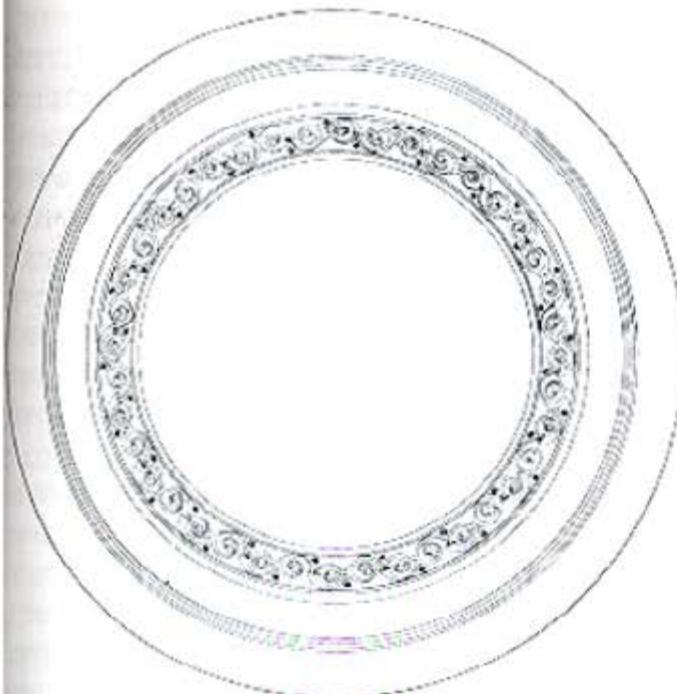
הרוינו: הבריכה המודרגת שנחשפה לאחר הסרת רצפת הפסיפס
הצבעוני

מבנה ארבע הגומחות שהיו בחדר המקורי שרדו שתיים בלבד. אחת מהן – המזרחית – נמצאה האמצעית שנ"ל, שפשטה את מרכיב שטחה של הגומחה. הגומחה הדרומית – העגולה לממחזה – רוזכפה עתה במריצפות נלקחו מן הרעפה שהייתה בחדר החם, שפורקה לשם הקמת הבריכה. בניו הבריכה היו מודרים, ללא ספק, למדידה הועיריים. מסיבה זו (או גם מסיבות נספחות) נבנתה עתה בריכה נספחת מוחוץ לבית המורחץ עצמה, בהצרא הסמוכה אליו מדרום. באמצעות פתח שנפרץ בקיר הבניין וגורם מרוגנות שנבנה בצדיו, ניתן היה לעبور היישר מן הבריכה המהומנת אל זו שבחרץ. המתרחצים בבית המורחץ יכולו אם כן לbehor בין שתי אפשרויות. בהתחשב עם רצונו של בל אחר וכן על פי מג האויר ששمر באזעה עת: ברחצה מוחוממת תחת גג או ברחצה תחת קופת השמיים, בבריכה שמייניה קרим. לנוכח העגולה היה גם תפקיד נוסף: היא שימשה כמאגר לשקייף את בריכת הענק של מכלול הבריכה.

נחוור אל בניין בית המורחץ עצמו. מדרונות לחדר הפושר היו במקור שני חדרים: הפריגידורים והחדר הזרע שמנורה לו. בשלב זה החליטו והמתכננים לחבר את שני החדרים הלא ייחדיו (לא לפני שהבריכה המודרגת מולאה בפסולת גמייה), אלא שהחדר המוגROL הורחב הן בלווי צפון (על ידי הווות הקיר שנוצר לעיל) והן בלווי מערב (על ידי חיציבה אל תוך סלע-האבן). בتوزואה מכך נתקבל חדר מוארך שמידתו 11.2 x 6.8 מטר. מרבית החדר רוזכפה בפסיפס לבן נס שני מסגרות רקומות מסביב, האחת בגון שחור והשנייה

הרוינו: ספין של פסיפס צבעוני שנחשף בחדר הפושר המרכזי

הורדון: פסיפס מעוטר ברצואה עם גפן מסוגננת שנמצא בחדר החם העגול (שחוור)

התקרה עתה ברוכה להחאה ולשתייה – היה החדר העגול שנבנה בשלב השני, ועיר במרדוו אך ייחודי בערכתו. קוטרו היה 4 מטר בלבד והוא כלל שלוש גומחות; באחת מהן הותקנה אמבטייה ובשתי הנותרות היו חלונות. שוק חלוק התחתון שרר. החדר היה מרווח בפסיפס לבן שהוקף ברצואה עגולה שעוטרה במוטיב של גפן מסוגננת. לא מן הנמנע כי היה שטיח נוסף במרכזה החדר, שצורתו עגולה, אך אין הכרח בכך, שכן רק חלק קטן מרצפת החדר שרר. קירותיו של החדר העגול היו מעוטרים בפרסקות שהשתמרו טוב יחסית, חשוב לציין כי טיח צבעוני זה חדש

המרחץ לסוף תקופתו של הורדוס. קירות החדר המוארן ששימש אף הוא כחדר פושר, היו מעוטרים בפרסקות שנשתמרו בחלקו.

על מנת לעזיר גם את בית המרחץ המוחדר בחדר קר, נבנה מרום החדר המוארן, אל מול מרכזו, חדר חדש שבחלקו נחצב אל תוך סלע-האם. נורלו של החדר החדש, שהוא מכוסה בкамון, היה 2.6X2.6 מטר והוא הכיל ברוכה מדורגת שתפשה את כל תחומו. מעבר לחדר מדרומים (כמו עיריות וכן מספר תעלות). אין בירינו עדויות ברורות לדרך השימוש בהן, וכן לא לאילו משני השלבים הן השתווו (נעוץ כי בהיות בית המרחץ בניו על גבי מירון, פנו הקראים מדרומים גובדים בכיב' מטר ממפלס הרצאות של בית המרחץ), שינויים משמעותיים החלו בשלב זה גם מדרומים ימוריים לבית המרחץ, בעוד זה נחלק החדר (שערותיו 3.6X3.6 מטר ושיעורו המקורי איננו נoir לני) לשניים. החלק המזרחי הפרק לחדר מדרגות, לשימוש צוות מפעולי בית המרחץ, והחלק המערבי הפרק לחדר מבוא (בפועל, טפיידרים נסוך) שהוליך לחדר העגול שנחנך אל בית המרחץ. חדר מבוא זה, שגודלו 3.6X3.6 מטר, רוזף בפסיפס לבן, שהיה מוקף בשתי מסגרות דקota בגון אדום; במרקמו עובב שטיח זעיר עם דגם המחקה בפסיפס מריצפות מרגום אופוס סקטיללה בגונו אדום צהוב וISHOR. החדר העגול חומר בעזרת היפוקאוסט, כאשר ממזרח לו נבנתה חצר להסקה. (העמודונים היו עשויים בחלקים מאבן, בחלקים מלכני חרס עגולות וצרופות ובחלקים מעינורות ניקוי מחרס בשימוש משני) התנור עצמו נחצב כמנורה בתחום סלע-האם. בצדיו נבנתה ברוכה לאגירת מים, שבה אחת מפינותיה שורדו בארטס שני קטיעי צינורות שופרת.

לעומת החדר החם מן השלב הקורט, שהיה גדול, ובו

הורדון: פרסקות בקלדרוים העגול

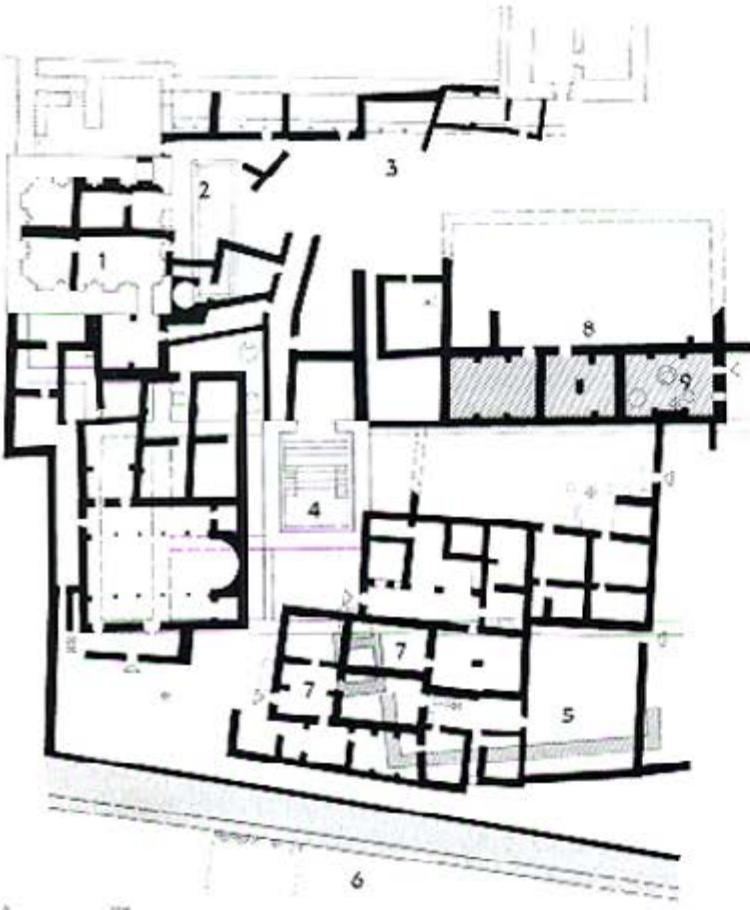

הורדון: פסיפס בחדר המבוא לקלדרוים העגול (מן השלב שני)

אזור הבניין המונומנטלי

הנוטרה העיקרית של הרחבה החפירות באוצר הוויטה לאוצר את מקומו המבנה שמננו נלקחו האבנים המפוארות ששימשו להקמת הבנסייה המרבית (מן התקופה הביזנטית) שנחשפה בסוף שנות השבעים מדרום לבניון המונומנטלי המצוי ממערבו המערבי של המסלול (קדמוניות 77-78, תשמ"ז). מזרב באבני גווית שהוכנו מאבן מיוז קשה וכבד ועוברו בסיתות ההורדיאני האופייני, אבניים שחילקו מעוטרות.

נחוור ונוכיר כי במהלך שנות החפירה הראשונות שערכנו במקום הגדרנו באוצר זה ארבע אלמנטים ארבי-תקוניים, שככל אחד בפני עצמו קשה לפערונו על-פי צורתו ועל-פי המקום בו הוא נתן. לעומת זאת, אם קשורים אלו את ארבעתם לאחוזה כבר טבעיות, מוצא כל אחד מן מהם את מקומו על נקלה:

הורדים; תכנית השירותים שנחשפו באוצר הבניין המונומנטלי, הקירות הלבנים והמטפסים הם מומיו של הורדוס; הקורות בשחוור הם מן התקופה הביזנטית

1. הבניין המונומנטלי; 2. בריכת השתקפות; 3. המסלול; 4. מקופה טהורה; 5. מבנה בcourt האות י'ה; 6. קור רחוב מזמן המצור הרומי על הורדין (האר) בסוף ימי הבית השני; 7. מבנה ביזנטי בן ארבעה חדרים עם ריצוף פסיפס; 8. מבנה ביזנטי בן שלושה חדרים שנבנה על גבי יסודות מימי הורדוס; 9. בית כד

הורדים; שני ראשיהם מטוסלים – חלק מאגן שיש מפואר שהיה בבית המרחץ

שלוש עד ארבע פעמים ובדרך כלל הקפידו האומנים להשתמש בכל פעם באותו הרגימנט והצבעים. לגבי שימושו של החרור העגול קיימות שתי אפשרויות – או חחו חם חלפי לחדר שבועל, או גם בחדר הזעה (לקוניקום). במרוצת החפירות בכית המרחץ ובסביבתו המידנית נשפו שרירים רבים של אגן מפואר משוחזר לאחרונה בעבדות מוחיאון ישראל. ונשאלת כמובן השאלה, היכן הוציא האגן ומתי? האגן יוצא דופן לא רק בעיצובה מරחיב העין, אלא בכך שהוא כולל עיטורי דמויות אנוש והיות מיתולוגיות, האסורים על פי חוקי הדת היהודית, ועוד הום לא נמצאו בפועל בארמנוגות החשומות נאים ולא בארמנוגות של הורדוס. האם אגן מפואר זה, שמצוותו מוחוץ לתהום ממלכתו של הורדוס, נרכש על ידי המלך או שנitin לו במתנה (כפי שהציג דורי מבורך מוחיאון ישראל). אם אמנס הייתה זו מתנה, האדם המתאים ביותר למשלוח מתנה שכואת הוא מרקוס אנריוס, שבירק בהרודין בשנת 50 לפני סה"ג. אם כך, קשה להניח כי האגן היה באחריו כבר בשלב הראשון של בית המרחץ, ולא מן הנמנע כי הוא שולב בבניין בעת הקמתו בשלב השני. המקום המתאים ביותר עברו היה מרכז החדר החם העגול. על פי מידות הפתחים בבניין יש להעלות את האפשרות כי האגן הוציא ממקומו עוד במהלך הבניה, בטרם הושלמו פתחי המעבר. קיימת גם אפשרות כי החדר העגול שעצב מלכתחילה על מנת לאכטן את אותה מתנה.

גס החצר (הפלטטרה) עברה עתה מספר שינויים: הסטיו הדרומי שלה בוטל ואילו הסטיו המערבי נחסמ על וורי קוות שנבנו בין העמודים והפק לשימוש באוצר שירותים אל חצר ההסקה של בית המרחץ.

בשנים 1999-2000 שוחזר בית המרחץ לצורכי שימור ותיירות, עכודה שכלה שוחזר כיפה מעל לחדר העגול ומIRON מעל לפיגורדים. בשליחיו בשנת 2005 הופסקה העבודה בגין האירועים באוזו, מבלתי שהושלמה.

המלכה הלווי בירושלים ואת קבר גולית ביריחו, בהם מושלים מקואות טהרה בצורה אינטגרלית במערכת הקברים). מענין לציין כי אותו ציר אדריכלי אלכסוני שנוצר לעיל עובר, פחות או יותר, במרקם המבנה בעל צורת האות 'ח'!

חשיבותו של ציר מערק מבנים זה (המבנה בעל צורת האות 'ח' והמקווה שבცדו) איננו תואם את מערכת הכוונים (ה-*diagonal*) המאפיינת את הרודיאן רבתי. לעומת זאת ציר תמך, שנבנה גם הוא בתקופה ההרודיאנית, לאחיו ביטול מבנים אלו (קירות התמך הבנוי על גבי אחת משתי המרכזות), חואם את מערכת הכוונים הכלכלית. מבחינה גיאומטרית קיר תמך זה מכון אל הפינה העפונית-מערכית של הארמון הגדול (שגובהו היה 130x60 מטר) ומהווה המשך ישיר לצלעו הצפונית. יש על כן מקום לשיקן קיר תמך זה לארגון המחוורש של האתר עוד ביוםיו של הורדוס דומה, אם כן, כי בשלב כל שהוא נרכשה בהרודיאן התחלתית רכיכות בתכניות האדריכליות ובבנייה עצמה. אין

הרודיאן: שרידי קיר רחב מימי הורדוס שנחשתו מתחת לרצפו מבנים מן התקופה הביזנטית. חלק ממבנה בצורת האות 'ח' שפורק עוד ביוםיו של הורדוס – מבט למערב

1. המסלול, שנוצר בווראי לשמש כאתר ההלוויה הטקסית של המלך, רוחבו צד מכדי לשמש כהיפודרום ואורך מכדי לשמש כאצטדיון.

2. הבניין המונומנטלי, מושך מיקומו ועובי קירוטיו, נועד ככל הנראה לשמש כטראקלין, בדומה לטראקלינים בעיר הקברים של פטרה; לאמן הנמנע שקורותיו העבים נשאו פירמידה, אותה ניתן היה לראותם למרחוקים. (יש לציין כי רק מן האזור הזה בהרודיאן ניתן לראותם בכרוך את הר הצעופים ואת סביבותיהם של ירושלים, בעוד שמיינין ומשמאלו לו אין רואים אותם, שכן הם מוסתרים על ידי הגבעות שמצפון).

3. מקווה טוהר גודל, המתקשר בנקל לאחוות קבר, בדומה למוקאות המצויות בקרים המלכים בירושלים ובקר גולית ביריחו; הסבר אחר להימצא כאן יוארה תLOSE לגמרי, מאחר שבസוף ימי הבית השני ניתן למוץא מוקאות בעיקר בארמוןנות, בbatis מגוריים, בטמיות למתקנים חקלאיים, בכニסה הדורומית להר הבית ובנראה גם ליר בתוי-כנסת. האבני המונומנטליות, שהן ייחידות במינן בהרודיאן (שכנן כמעט כל יתר אבני הבנייה באתר שעשוות מאבן נארו רכה יותר), עיטוריהם תואמים מעצות קבורה רבות מימי הבית השני בארץ-ישראל וכעקר ביהודה. במשך שנים רבות של עבורה באתר קיינו כי איתור הבניין ממנו נלקחו האבני המפוארות לבניית הבנסייה המרכזית ישיע לנו בפרטן חעלמת מקום הקבר. או לכל הפחות את הכנסה אליו.

קיימים גם נתון נספח, היפותטי, שקשה להתחulum ממנו: ציר אדריכלי אלכסוני קשור את הבוינה הגדולה שבבל מבלול הבוינה (הוא עובד דרך שתי פינות מנוגדות ובמרכזה הפבליאון שבאמצעיתה) עם מרכזו הבניין המונומנטלי ועם מרכו המגדל המורחי העגול, שהיה האלמנט הבולט ביותר בארכון מכadr ההר, ונראה למרחוקים.

את השדרים הרבים באוזור הבניין המונומנטלי נתאר מן הקדום אל המאוחר:

בנרחק של כ-80 מטר מזרום מזרח לבניין המונומנטלי, מתחת לשכבה אינטנסיבית של בניינים מן התקופה הביזנטית (שיתוארו להלן) חשפנו שרידי מבנה גדול מן התקופה ההרודיאנית. שרידים אלו כוללים יסוד בצורת האות 'ח' שאורכו כ-25 מטר, רוחבו כ-7 מטר, ועובי קירותיו 1.25 מטר! בצדיו המערבי של מבנה זה נמצאו עצמות זו אל זו שתי בריכות, כל אחת ב-ડאץ מטר גודלה, ובמרכזן שבחן נחשף גרט מדרגות שריד עד לק רקעיתה. אנו רואים בצדן נחשי גרט מדרגות שריד עד לק רקעיתה. המבנה דמיין האות 'ח' פורק עור במחילן התקופה ההרודיאנית. ויתכן כי מעולם לא הושם. יתכן שמבנה זה נועד מלכתחילה לשמש מעין כפורטיקו נרחב אשר היה צריך להוות חלק ממערך הקבורה של הורדוס (אולי בניסה אל מערת קבורה משוערת). להערכתו מוחקות מקוואות הטוירה הצמודות אל המבנה שככורת 'ח' את האפשרות הזאת. (וכבר ציינו לעיל את קבר

הרודון: שרידי שתי דפנות האבן של הקיר הרוחב (כימון הצלות) שנועד לעצור את אבני הדרדר שנזקו מן ההר – מבט למערב (מולו ליבת הקיר החזקה מתחו对他 במחלך חפרירות).
במרכז הצלום סמטה ומכנום מן התקופה הביזנטית

הדופן הדרומית של הקיר העבה לקיר רגיל (שעוביו מטר) מעבר לדופן זאת, לצד הדורמי של הקיר, ירדנו בקטע נרחב עד לפניו הסלע ומיצאנו עשרות אבני רדרדר גרגולות שנזרקו, ככל הנראה, מן ההר והתגלגלו לכאן (אבני דומות בגודלן מוכרות היטב ממזרחה). אין לנו ספק כי הקיר העבה נבנה בידי הצבאה הרומי לאחר חורבן ירושלים בשנת 70, בעת המצור שהטילו הרומים על המורדים. שהתחבצרו ככל הנראה רק על ההר בהרודון (על פי בתביי יוסף בן מתתיהו מדורם לכך מצוי מעריך טופוגרפי חזי עגול (רומי קויאה של תיאטרון) ש"ביוון" את כל אבני הדרדר שנזרקו בגורלה זו אל סביבות הבניין המונומנטלי, התוחום בו נבנה הקיר. קיר רחוב זה נועד כודאי לא רק לעצור את האבנים אלא גם לאפשר לרומים להשתמש בבניינים שבמוקם ולבני גורה זו בbijutHon בעוזת הדרכן המוגנת שהייתה על ראש הקיר.

רוב המבנים שנחשפו מmorphו לבניין המונומנטלי, לבנייה המרכזית ולמקופה הגדולה המצוי בניהן (שטח שארכו 18 מטר (צפון-דרום) ורוחבו 8 מטר, אשר נחצב בתחום תוך המורון הטבעי כלפי דרום. במשך שנים החפורה בדרכו את האפשרויות כי חסיבה זו קשורה בכניסה אל קברו של הורדוס, אך עד כה לא חפינו כל ממען שייאשש הנחה זו.

הרודון: שתי מקוואות שהיו צמודות אל המבנה בצורת האות 'ח' – מבט למערב

ושיטם לחשוב כי הארגן מחדש של המבנים בחלק זה של הרודון התחתית קשור לבניין חדש של מערכת הקבורה שבבל את המסלול שנשען ללויה, אוו ובנין זמונומנטלי ששימש בטרקלין ובנקודה לצוון המקום, ואת מקווה הטהרה הגדול (ב-9x9 מטר גורלו). כאן גם המקום לצין בין הבניין המונומנטלי למקווה הגדול מצויר מרחב שארכו 18 מטר (צפון-דרום) ורוחבו 8 מטר, אשר נחצב בתחום אל תוך המורון הטבעי כלפי דרום. במשך שנים החפורה בדרכו את האפשרויות כי חסיבה זו קשורה בכניסה אל קבבו של הורדוס, אך עד כה לא חפינו כל

בקצה הדרומי של המבנים שתוארו לעיל חפנו שרידי קיר מן התקופה הרומית לאורך כ-35 מטר, רוחבו 4.2 מטר וכיומו מערב-מזרחה. הקיר עצמו בנוי משתי דפנות אבן ולהן פחיצוני בלבד (בדומה לטرسות חקלאות) ובניהם מילוי עפר מסיבי שככל גם מצבוריו אפר, חרסים ושבורי טיח מעוטר בפרקוק ובסטוקו (בדומה לשברים שנתגלו באזורי מכלול הבריכת). חשוב לציין כי מעל לראש המילוי הפכה

הרודיון, מבט כללי על חלק מן המבנים הביזנטים מודרומי-מורוח לבניין המונומנטלי, במרכזה הциולום המבנה בעל ארבעת החדרים המורוצפים בפסיפס

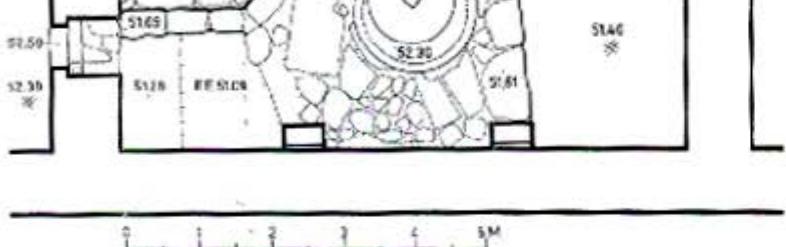
חשיבות נוספת שנחשה בכך הוא לוח מאבן ביטומיין, שולחן מעוצב בהלכה האופיינית למזנורים שצורתו בדמות פרסה ועליו שמונה שקעים עגולים להנחת האוכל – זה הוא השולחן זיפפה מטוגנו שנמצא עד כה בארץ. במרכזו קבועצת החדריות שנחשפה ממורוח למבנה בעל רצפות הפסיפס הייתה חצר ועירא שאף היא רוצפה בפסיפס. החצר כללה ברז מים, שוקת גדרולה עשויה מאבן מונוליתית, וגומס מדרגות שהוביל לקומה השנייה.

בצד דרום, בקעה מכלול המבנים, נחשפה סמטה שרוחבה 2.2 מטר והיא יורדת מכיוון מורה למעבר ומסתיימת ברחבה שמדרומה לבנסייה המרכזית. מעבר לסמטה לא נמצא כל מבנים, ורומה כי מכאן ואילך היו רק שורות חקלאים בלבד. (בפועל מלאוה הסמטה את שרידי הקיר הרומי הרחב, ששימש לה מעין קיר תמך) אלא שכצע מורה לא הגענו עדין אל קעה האזורי הבינוי, אם כי דומה שהשלמנו את חשיפתו של גוש המבנים הנדרן. בפינה הדרומית-מערבית של המכלול חפרנו חצר נרחבת (כ-15x10 מטר) ובכידתה המערבי מפולת של פתח, ביחד עם המשקוף שלו. שהתמודעת בכל הנראה ברעדת אדמה. יש לציין כי

הרודיון: דגם צבעוני עגול אשר שולב ברצפת החדר הצפוני-מערבי מבנן ארבעת החדרים המורוצפים בפסיפס

כל גוש המבנים הנדרון נבנה על גבי שיפוע היורד מזרום לפונן, הרצועה הצפונית ביותר שלו, הסמוכה אל המסלול הראשי הורודוס (בעיקרה חצר) נבנתה על גבי מילויים ניכרים שנחמכו מעצמן על ידי בניין מוארך שככל בתוכו בית בד. הבניין המוארך – 25 מטר אורכו ו-8 מטר רוחבו – כולל שלושה דורות: חדר דיבועי במרכזו וחדרים מלכניים בטימטריה משני הצדדים. תקרת החדר האמצעי נשענה על אמנה מרכזית בעוד תקרות החדרים הצדדים נשענו על גבי קשתות – שתיים בכל חדר – שננסכו על אמנות

הרוורין: תכניות בית הבד שנחשטו ממורח לבניין המוגזם נטלו

למבנה המאוזן, השני ממחוץ לו (החוור אשר דרכו נכנסו אל בית הבד) ואילו שלישיו מדורם לשונו. הפסיפס בשני החדרים האחרונים היה עשוי מבני פסיפס גודלוות במיוחד ורומה כי שני החדרים היו קשורים בחשיבות המשכן.

יתכן כי מכלול המרים מן התקופה הביזנטית שתוארו כאן שמש קהילת נזירים שהתגוררה במקום. וילו בית הבד והוגת (שתוארה לעיל) מעידים גם על חלק מעיסוקם של נזירים אלו – גידול יציחס וಗבויות.

הרודיאן: שרידי בית הבד – מבט למערב

היהודים; לח מאבן כוועמוני שימוש בשולחן – בעוקר מבוגרים צער תחרירים. החדר המערבי והמורכבי נחשפו ללא כל טמעא מיהוד. לעומת זאת מצאנו בחדר המזרחי בית בר שלמן מן היפוס השומרוני, המואופיין במכבש קורה ובברוג. בית בר מטיפוס זה נפוץ באזורי השומרון, השרון, הכרמל וஸחה. ממכ'לול בית הבר נחשף עד כה ורק חדר התפקה, שמידותיו 5.5x7.8 מטר הכנסה אל החדר היהת ממורה. במכוון החדר נחשף מתקן הרוסוק (המורכב מאבן ים' בקוטר 180 ס'מ', ומאבן ה'מלך' שקורטה 112 ס'מ'). בדורות החדר יילנו את מערכ היצירזה המורכב מגומחת זיבר' במורתו, ואבן 'הברודה', עליה הונחו הסלים (עקל). ומאבן עגינה החבורג, שנמצאה במערב החדר. השמן נאסף אל תוך כור האיסוף שבচচ'er. בקדמת הבנימה נמצא כור ונושלל במרת גוללה של חרצני זיתים ופסולת אורגנית. בחדר הנדוין נמצא מספר משקלות אבן. יתרון והימצאותן באן מעידה על מעבר מושיטת העזרה בעורת משקלות לעזרה בעורת מרג, במהלך שינוי השימוש בכיתם החדר. כמו כן נמצאו בשתיים מפיניות החדר עומרות וערורות של סיד שallow נועד למשיעת תסיסה הגפת. יש לציין כי המשטח סביר מתקן הרוסוק – אבן הים והמלך – הוא מצומצם יחסית, ולכן קשה להניח כי המתקן הופעל על ידי בעל חיים. אלא בירוי ארטם. הממצא בתוך החדר מעיד כי הייתה מעלי קומה שנייה עם רצפת פסופט.

ההפרה מצפון ומזרחה לבניין המוארך לא נסתוימה עדין, אך בבדיקות שערכנו כאן נמצאה עדות שלושה חרדים שהיו מורוצפים בפסיפסים, אחד מהם מצוי מצפון

ambil' שמתכונו או עיטוריו נזוקו, עד לבוא המורדים בעת המרד הגדול ברומיים. מאותו נימוק של שמירה קפדריה אנו למדים כי הפעילות על גבי ההר הייתה באותה עת מועטה ביחס ולבן העדר ממצא מסוים (כפי שהעיר גוזי מגנס) אינו חייב להעיר על שינוי דרכטי בייעוד ההר, מה גם שאחריו הכל מדבר בבניין מסווד שנייתן היה לנקיון בכל עת, בעור המובליה הייתה מן הסתם על מדרונות ההר ולא בתוכה הבניין עצמו...

בטיס המגדל המורחוי יכול להיות לבאורה לאוצר בתוכו את מקום הקבר. מעבר לבუית מיקומו של קבר במקומות מוגרים, היכרתו עם המגדל ועם קומות המרתף שלו, וכן בעקבות מחקר מערכת המנהרות מימי בר בובבא, לא נמצא כל רמז לפתח כל שהוא. מה גם שכבר העבענו על כן שהמגדל המורחוי שייך לקטגוריה ברורה של מגדלים רבים קומות וכי את מסדו האטום יש להסביר שלא כל קשר לחילוף תחתיו בתוכו.

כך או כך, הר הורדויון עדין לא אמר את המילה לאחרונה, לא באשר למערכת בוותם המים שנחצתה בתוכו, ולא באשר למערכת המסעפת של מנהרות מימי בר כוכבא שבמקרים. וכך לא ברכר הקבר. על הפרק עומדת האפשרות כי חדר הקבר עצמו נכרה בתחום ההר עצמו, עמוק מתחתיו, ולא כל קשר לבניין, וכי הגישה היחסותית לחוטו הייתה מתחור מרמון ההר או מעבר לו, מתוך תחום הורדויון החתית. נראה מה איזור אותו אנו קושרים עם אחות הקבר. העצבת מנהרת גישה מאזור המסלול ומן הבניין המונומנטלי ועד לבסיס ההר (שהיא, על פי הערכתנו ב-5000 מטרים מעוקבים) לא הייתה בהכרח מבצע הנדי מסובך, ואף לא יקר במיוודה, וזאת היה ליישמה במקרה המשך המחקר בהרודיוון עשוי להשיבות על רבות מן השאלות הללו.

בובליוגרפיה

אי. נצח, "חווריים בחקר הורדויון החתית", *קדמותות 23-24* (תש"ד), עמ' 105-106.
 אי. נצח, ר. בירער וא. פל, "גנטזיות של חזוריון", *קדמותות 22* (תש"ז), עמ' 44-52.

אי. נצח, הורדויון, מדריך ארכיאולוגי, ירושלים, 1998.
 אי. נצח, "הורדויון החפירות בחזריון החתית", *אנציקלופדיה חרסה לחפירות*, כרך ג, עמ' 455-460.

אי. נצח, י. קלמן ור. לוייס, "בית המרוחץ הגדול בחזריון החתית", בתוך מחקרים יהודיה ושוורזון, הקבוץ התשייתי, תש"ט, עמ' 113-120.
 אי. נצח, י. קלמן ור. לוייס, "מבנים מנוחה לבניין המונומנטלי בחזריון החתית", בתוך: מחקרים יהודיה ושוורזון, הקבוץ העשורי, תש"א, עמ' 137-142.

י. קלמן, "בית-בדן התקופה הביזנטית בהרודויון החתית", בתוך: מחקרים יהודיה ושוורזון, הקבוץ העשורי תשס"א, עמ' 142-146.

E. Netzer, *Greater Herodium*. (Qedem Vol. 13) The Institute of Archaeology, the Hebrew University of Jerusalem. 1981.

J. Magness, "Where is Herod's Tomb at Herodium?", *BASOR* 322 (2001), pp. 43-46.

את הבניין המואר ישאמין לשיקר לתקופה הביזנטית, אלא שבכורות הבדיקה הרובים שחברונו מתחת לרצפותיו הטהרב. כי הוא נבנה על גבי שרידים מן התקופה החרוידיאנית. על פי כל הטיסונים נשדרו אבני הבניין המואר בתקופה הביזנטית, בשלב מוקדם יחסית, ועוד במהלך אותה התקופה נבנה הבניין מחדש ושולב בו בית הכהן. (הבנייה הביזנטית בהרודיאון הרוב אמן להשתמש בשידים ההורודיאנים, אך הופעה מעין זו – בה פורק מבנה ונבנה לאחר זמן חדש – היא תופעה ייחודה במיניה. יתרון שאבני המבנה שנשדרן הן אותן אבני מפוארות ששימשו להקמת הכנסייה המרכזית הרכוקה כ"ט מטר מן הבניין שפרק. לא רק מיקומו המכובד של המבנה המואר בעל שלושה החדרים, המצווי לצד המסלול ובძמוך למקום הבניין המונומנטלי, אלא גם הקביעה הבאה בדרך השיללה, שכן לאחר החפירות הנרחבות שערכנו בשנים האחרונות באזורה זה, דומה כי לא יותר בפועל כל מקום סביר אחר בעבור הבניין הנעלם. במשך שנים רבות של עבודה בארץ קיוינו כי איתור הבניין ממנו נלקחו האבניים המפוארים לבניית הכנסייה המרכזית וסייעו לנו בפתרון תעלומות מקומות).

גודלו של הבניין ההורודיאני המשוער, שפרק על ידי הביזנטים, קרוב בגודלו למבנה בעל צורת האות 'ז' שפרק עוד במהלך התקופה החרוידיאנית. מעניינת גם היזקה שיש לבניין זה לבניין המקווה הגדול הסמוך אליו, בדומה ליזקה שהתקיימה בין המבנה דמיוי האות 'ז' לבין שני המוקוואות שכזו. ויזקה זו אומرت לדעתנו זדרשני: מאוחר ולא מעטנו עד כה כל ממציא הקשור במבנה המואר שעשי היה, להתקשו – במישרין או בעקביפין – עם כניסה היחסותית אל קברו של הורדויון (זאת בבהנחת כי אכן מכאן הגיעו האבניים המפוארים). מכל מקום אין אפשרותו של המבנה בעל שלושת החדרים, שככל בימי של הורדויון, כלל הנראת, שני חדרים ופורטיקו בניהם. יש לקוות כי המשך החפירות בקדמת המבנה ובסביבותיו יביא לפתרון – ולו גם חלק – של התעלומה הזאת.

• • • •

ונסימם בהתייחסות לשאלת, האם אין לחפש את מקום קבבו של הורדויון – וכאן כוונתנו לחדר הקבורה עצמו – על גבי ההר. הבעיה הראשונה הכרוכה בכך היא הסמכות שבין ארמון, שהוא מקום מוגרים, לבין קבר, דבר שאינו מתקבל על הדעת על פי חוקי הדת היהודית ומנהגיה. ככלות הכל, אין ארמונות נבניט על ידי מלכים רק לשימושם הם, אלא גם לורשייהם. על גבי ההר אין גם כל עדות לשינויים הארוכולים, שהיו מתבקשים מהם לו היה הארון הופך ברגע נתון, לכביר. ההפן הוא הנכון. על פי כל הסימנים – וב戎מה לנצח – יהירות הצבע הרומי שהיה כופקדות על הורדויון, שמרו כהלה על ארמון מבצר ההר,

QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Vol. 38, No. 129, 2005

Editor: E. Stern; *Associate Editor:* H. Geva

Editorial Board: Y. Beit-Arieh, A. Belfer-Cohen, Y. Hirschfeld, R. Reich

Style: O. Sinai

Layout: A. Pladot

CONTENTS

- 1 *Editor's Forward – E. Stern*
2 *Magical Bowls and Incantation Texts: How to Get Rid of Demons and Pests – S. Shaked*
13 *An Old-New Discovery at Hazor – W. Horowitz*
15 *Hippos-Sussita of the Decapolis – First Five Years of Excavation – A. Segal, M. Eisenberg*
30 *New Discoveries at the Excavations of Lower Herodium – E. Netzer, Y. Kalman, R. Laureys-Chachy*
43 *Coins of the Crusader Kingdom of Jerusalem and the Defeat at the Horns of Hattin – D. Barag*
45 *The Synagogue at Saranda, Albania – E. Netzer, G. Focerster*

54 **Responses and Notes**

Comments on H. Hizmi's Article "A Roman Bath and a Byzantine Farmstead at the Settlement of Menora (Kh. Krikur) (in Qadmoniot 127, pp. 44–49) – M. Fisher. Response to comments – H. Hizmi; Comments on Y. Hirschfeld's Article "En-Gedi – A Large Jewish Village" (in Qadmoniot 128, pp. 62–87) – D. Amit. Response to comments – Y. Hirschfeld; Comments on H. Hizmi's Article "New Discoveries at the Second Temple Period Site of Archelais" (in Qadmoniot 128, pp. 95–101) – D. Amit. Response to comments – H. Hizmi

57 **Books**

The Dead Sea Scrolls as Historical Documents – a review of H. Eshel's book: The Qumran Scrolls and the Hasmonean State – M. Broshi; The Dead Sea Valley during the Second Temple Period – a review of Y. Hirschfeld's book: The Longing for the Desert – Z. Meshel; The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris – a review of R. Talgam and Z. Weiss' book (Qedem 44) – R. Hachlili

63 **Bulletin**

The Thirty-first Archaeological Congress in Israel; The Sepphoris synagogue and its implications for understanding Judaism in late antiquity – a symposium held in honor of the presentation of a new book by Z. Weiss' – H. Geva

64 **In Memoriam**

Hannah Katzenstein – the Editors

Hebrew Cover Photos: Hippos-Sussita – looking east

(Photo: The Hippos-Sussita Excavations Expedition)

English Cover Photos: Saranda, General view of the menorah hall at the end of the first excavation season;

above: seven branched menorah from the Saranda synagogue (Photos: Institute of Archaeology of the Albanian Academy of Sciences)

תנאי החתימה לשנת 2005

דמי-חבר בחברה, כולל "קדמוניות" – 100 ש"ח.

חברי החברה יכולים לרכוש את 128 החוברות, שנים 1968–2004, במחair של – 1000 ש"ח. כמו כן ניתן להציג את חוברות 1–122 בשנים עשר ברכום, בכריכת חציבד, עם תווים עניינים, במחair מיוחד של – 1200 ש"ח.

את ההזמנות, בעירוף התשלום, יש לשלוח למשרד החברה, ת"ד 7041, ירושלים, מיקוד 91070. ניתן להציג מפתחם ל"קדמוניות", שנים 1992–1968, חוברות 1–100, במחair – 25 ש"ח (כולל דמי משלוח)

E-mail: ies@vms.huji.ac.il • Tel: 02-6257991 • Fax: 02-6247772 • Web site: www.hum.huji.ac.il/ies

---

SUBSCRIPTION RATES 2005

Annual subscription, including membership and postage, \$32.00; single number \$16.00. All Society members and subscribers to Qadmoniot can obtain issues 1–122 (1968–2001), half-cloth, in twelve volumes, at a reduced price of \$420 (instead of \$720). Add 15% postage. Send orders to the Israel Exploration Society, P.O.B. 7041, Jerusalem 91070, Israel.